

УДК 35

Кушнір М.О.,

кандидат наук з державного управління,
Заслужений юрист України,
головний консультант сектора стратегій
регіонального розвитку
відділу регіонального розвитку
Національного інституту стратегічних
досліджень

ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ ДОСВІД ОКРЕМИХ КРАЇН СНД У ПИТАННЯХ ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЙ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Анотація. Сучасні держави присвячують частину своєї політики забезпеченню розвитку власного регіоналізму. За допомогою складових елементів цього напряму державної політики забезпечується збалансований та поступальний розвиток сучасних учасників міжнародного співжиття. Наше дослідження присвячено з'ясуванню основних правових орієнтирів стратегій регіонального розвитку, що були прийняті та діють у окремих пострадянських країнах.

Ключові слова. Стратегія, регіональний розвиток, інституційно-правовий досвід.

Кушнір М.А.,

кандидат наук по государственному управлению, Заслуженный юрист Украины,
главный консультант сектора стратегий регионального развития отдела регионального
развития Национального института стратегических исследований

ІНСТИТУЦИОНАЛЬНО-ПРАВОВОЙ ОПЫТ ОТДЕЛЬНЫХ СТРАН СНГ ПО ВОПРОСАМ ФОРМИРОВАНИЯ СТРАТЕГИЙ РЕГИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация. Современные государства посвящают часть своей политики вопросам обеспечения собственного регионализма. С помощью составляющих элементов этого направления государственной политики обеспечивается сбалансированное и поступательное развитие современных участников международной жизни. Наше исследование посвящено выяснению основных правовых ориентиров стратегий регионального развития, которые были приняты и действуют в отдельных постсоветских странах.

Ключевые слова. Стратегия, региональное развитие, институционально-правовой опыт.

Kushnir Marina,

PhD in public administration, Honoured Lawyer of Ukraine, Chief Consultant sector
regional development strategies of Regional Development Department of the National
Institute for Strategic Investigation.

INSTITUTIONAL AND LEGAL EXPERIENCE SOME OF THE CIS COUNTRIES IN ITS FORMATION STRATEGIES FOR REGIONAL DEVELOPMENT

Annotation. The modern states dedicate part of the policy to the questions of providing of own regionalism. From state regionalism, it forced promotion and developments are key to maintaining the identity of the state. By means of making elements of this direction of public policy the balanced and forward development of modern participants of international life is provided. Our research is sanctified to finding out of basic legal reference-points of strategies of regional development, which were accepted and operate in separate post-soviet countries.

Studying the experience of becoming a regional Eastern European (post-soviet) countries gives reason to believe that this process was due to circumstances such as the preservation of political and administrative organization of the defunct state, where the party had absolute power and centralized economy, and the division of districts was based on the party and manufacturing principles. In regional policy was no social priority, because in the first place was not a man and production. Rigid central planning and management led to disparities in regional and local development.

In the current global economic crisis, given disparities are further aggravated and attempts uncritical use of foreign experience does not give positive results. Because some of the post-soviet countries, including the Republic of Belarus and the Russian Federation, are developing their strategic goals of regional development based on its potential.

As a result our study of institutional and legal experience found that the experience of strategic approaches to regional development of Russia and Belarus today is characterized by such desire by the state as:

- creation of highly developed economy with innovative business and market infrastructure;

- effective government regulation, which motivates businesses to expand and improve production and hired workers - for highly productive labour;

- transition to balanced regional development;

- increase the level and quality of life in the regions of the State and the country as a whole through effective mechanisms for regional policy contained in the respective strategies. Thus the government approaches to forming the basis of regional strategies preferred internal factors. Critical use this experience through his study and analysis in a practical way constitute a major national base of fundamental and applied scientific research.

Key words: Strategy, regional development, institutional and legal experience.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку держав світу наочно виділяє дві тенденції: глобалістичні і регіоналістичні. Перші означають, по суті, “поглинання” окремих держав у світовому масштабі окремими державами або регіонами, а другі — збереження суверенних держав через розвиток їх складових (регіонів, областей, кантонів та ін.), кооперацію зусиль разом з іншими державами. Саме державний регіоналізм, його форсоване просування та розбудова стають запорукою збереження ідентичності держави. Сучасна держава “цементує” свою державність шляхом проведення потужної, іноді навіть агресивної політики регіонального розвитку. Складовою частиною цієї політики виступають її стратегічні орієнтири, викладені, як правило, у відповідних державно-управлінських рішеннях вищої юридичної сили.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, мета дослідження.

Дослідженню проблем стратегій регіонального розвитку, у тому числі – пострадянських держав, присвячено праці як вітчизняних [2; 3; 7] ,

так і зарубіжних [1; 9] дослідників.

З огляду на викладене та практичну потребу розбудови державності України *метою* цього дослідження є вивчення досвіду окремих країн пострадянського простору стосовно питань використання ними арсеналу стратегій регіонального розвитку як нормативно-правової основи розбудови держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення досвіду регіонального становлення східноєвропейських (пострадянських) країн дає підстави стверджувати, що цей процес був обумовлений такими обставинами як збереженням політико-адміністративного устрою неіснуючої держави, де були необмежена влада партії і централізована економіка, а поділ районів ґрунтувався на партійному і виробничому принципах. У регіональній політиці був відсутній соціальний пріоритет, оскільки на першому місці була не людина, а виробництво. Жорстке централізоване планування і управління приводило до диспропорцій в регіональному та місцевому розвитку.

В умовах сучасної світової економічної кризи вказані диспропорції ще більше поглиблюються, а спроби некритичного використання зарубіжного досвіду не дають позитивних результатів. Тому окремі з пострадянських країн, зокрема, Республіка Білорусія і Російська Федерація, вибудовують стратегічні орієнтири свого регіонального розвитку, базуючись на власному потенціалі.

Засади стратегії регіонального розвитку Республіки Білорусії.

1. Історичний аспект.

Початок стратегічної розбудови країни було покладено у 1997 році шляхом прийняття Національної стратегії стійкого розвитку, яка ґрунтувалася на ідейних принципах і методологічних підходах «Порядку денного на ХХІ століття», визначених Конференцією ООН з довкілля і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.).

Нині у країні прийнято Національну стратегію стійкого соціально-економічного розвитку Республіки Білорусії на період до 2020 р. (далі — Регіональна стратегія Білорусії) [6], яка покликана врахувати зміни, що сталися в країні і світі за останні роки та найважливіші програмні документи, прийняті в Республіці Білорусь, нові міжнародні угоди.

Зasadничі положення Регіональної стратегії Білорусії (складається із 7 розділів):

1. Білоруська модель соціально-економічного розвитку - це, передусім, високоефективна економіка з розвиненим підприємництвом і ринковою інфраструктурою, дієвим державним регулюванням, що зацікавлює підприємців в розширенні і вдосконаленні виробництва, а найнятих робітників - у високопродуктивній праці.

2. Перехід до стійкого (збалансованого) розвитку — це зміна стратегії розвитку цивілізації, перехід до побудови постіндустріального

(ноосферного) суспільства, де мірилом багатства стають не речі, а духовні цінності і знання людини, яка живе у гармонії з природою.

3. Стратегічна мета збалансованого розвитку Білорусії визначена як динамічне підвищення рівня добробуту, збагачення культури, моральності народу на основі інтелектуально-інноваційного розвитку економічної, соціальної і духовної сфер, збереження довкілля для теперішніх та майбутніх поколінь. Основними факторами стійкого розвитку повинні стати: людський, науково-виробничий та інноваційний потенціали, природні ресурси і вигідне географічне розташування країни, а головними пріоритетами – «високий інтелект-інновації-добробут».

4. Найважливішими завданнями забезпечення збалансованого розвитку Білорусії визначені: перехід на інноваційний шлях розвитку, реалізація загальносистемних перетворень економіки і суспільства, побудова високоефективної соціально орієнтованої ринкової економіки, зниження негативного впливу виробничої діяльності на довкілля і покращення його якісного стану.

5. Основоположними принципами переходу до стійкого розвитку визначено такі:

- людина — мета прогресу, рівень людського розвитку — мірило зрілості суспільства і держави;

- підвищення рівня добробуту нації, подолання бідності, зміна структур споживання; пріоритетний розвиток систем охорони здоров'я, освіти, науки, культури - найважливіших сфер духовного життя суспільства, факторів довгострокового росту виробничої, творчої активності народу, еволюції народного господарства;

- поліпшення демографічної ситуації, сприяння стійкому розвитку поселень;

- перехід на природоохоронний, ресурсозберігаючий, інноваційний тип розвитку економіки;

- посилення взаємозв'язку економіки і екології, формування екологоорієнтованої економічної системи, розвиток її в межах господарської ємності екосистем;

- раціональне природокористування;

- розвиток міжнародної співпраці і соціального партнерства в цілях збереження, захисту і відновлення екосистем;

- екологізація світогляду людини, систем освіти, виховання, моралі з врахуванням нових цивілізаційних цінностей;

- провідна роль держави в здійсненні цілей і завдань стійкого розвитку, вдосконалення систем управління, політичних механізмів прийняття і реалізації рішень;

- підвищення скоординованості і ефективності діяльності держави, приватного бізнесу і громадянського суспільства.

6. Серед найважливіших засобів та фінансово-економічних механізмів забезпечення стійкого розвитку держави визначено програми стійкого розвитку регіонів.

Відповідно до статті 9 Конституції Республіки Білорусь [4] систему територіального устрою держави складають області, райони, міста та інші адміністративно-територіальні одиниці; адміністративно-територіальний поділ держави визначається законодавством. З точки зору формування стратегії регіонального розвитку цієї держави регіони, місцева адміністрація стає тим стрижнем, який об'єднує всі думки, трансформуючи їх в конкретні завдання і програми, у тому числі в місцеві стратегії стійкого розвитку (Місцеві повістки XXI). Мета таких програм – обґрунтувати основні напрями переходу областей і м. Мінська до стійкого розвитку з врахуванням їх ефективної участі в загальній системі по реалізації цього процесу.

Регіональні програми стійкого розвитку областей та м. Мінська розробляються з врахуванням властивих регіонам географічних, соціальних, економічних, екологічних, демографічних і інших особливостей. При їх розробці в першу чергу враховуються такі фактори, як місцеві інтереси і проблеми стійкого розвитку; наявні ресурси і необхідність їх охорони відтворення (земельні, лісові і водні, корисні копалини, захист атмосфери, збереження біологічного різноманіття і т.п.); соціальні і економічні аспекти (демографічна ситуація, охорона і зміцнення здоров'я, боротьба з бідністю, зміна структур вжитку і виробництва, боротьба із злочинністю); необхідність сприяння стійкому розвитку населених місць; пріоритетність загальнодержавних програм стійкого розвитку (продовольчих, житлових, демографічних і ін.).

Виходячи з цього, в кожному регіоні повинні визначатися конкретні заходи, направлені на формування структури господарства на принципах стійкого розвитку, до числа яких входять: вдосконалення регіональної структури економіки з врахуванням локальних екосистем; розвиток галузей і видів діяльності на основі наявних природних ресурсів з використанням прогресивних, адаптованих до місцевих умов технологій, що гарантують охорону довкілля; здійснення заходів по наданню населенню соціальних видів послуг на рівні встановлених соціальних стандартів, забезпеченню екологічної безпеки жителів регіонів; створення комфортних умов мешкання населення в міських і сільських поселеннях.

7. При визначенні параметрів зростання економіки і соціальної сфери в програмах, що розробляються, з врахуванням можливих обмежень для створення на конкретній території оптимальної структури господарства мають враховуватися розмір допустимого навантаження на природне середовище, екологічна ситуація і міра використання господарської ємкості території. В умовах невизначеності очікуваних дій зовнішніх і внутрішніх чинників на соціально-економічні процеси розробка регіональних програм

здійснюється по різних *сценаріях* (варіантах). Проте чітко визначено, що проблеми, які вирішуються в кожному регіоні, в значній мірі повинні відповідати загальнодержавним завданням по забезпеченню стійкого розвитку країни. Тому формулювання цілей і завдань соціально-економічного розвитку для кожного регіону здійснюється з урахуванням пріоритетних напрямів державної регіональної економічної політики держави. Пріоритетним завданням є підвищення комплексності соціально, економічного розвитку регіонів з врахуванням їх спеціалізації у внутрішньо-республіканському розподілі праці, зростання ефективності міжрегіональних і зовнішньоекономічних зв'язків.

Засади стратегії регіонального розвитку Російської Федерації.

I. Історичний аспект регіональної політики Російської Федерації (далі за текстом – Росія та/або РФ).

Формування нового геополітичного і економічного простору після розпаду СРСР, відкриття національної економіки для зовнішнього ринку, зміна державного устрою, у тому числі адміністративних і бюджетних стосунків центру і регіонів вимагали формування спеціальної державної політики регіонального розвитку РФ. Тому головними ознаками регіональної політики Росії у середині 90-х років минулого століття були: спрямованість на підтримку проблемних територій різних типів (депресивні регіони, слаборозвинені, регіони нового освоєння, зони екологічного лиха); формування полюсів росту і реформування; стимулювання процесів реструктуризації економіки регіонів на основі їх власного потенціалу; реформування міжбюджетних стосунків і механізмів територіального перерозподілу бюджетних ресурсів.

У 2005 році Комітетом у справах Федерації і регіональної політики Держдуми РФ спільно з Міністерством регіонального розвитку були розроблені проект Закону «Про основи державного регулювання регіонального розвитку Російської Федерації» та проект «Концепції стратегії соціально-економічного розвитку регіонів Російської Федерації». Обидва проекти до цього часу не набули статусу нормативного документу, проте останній досі використовується Міністерством регіонального розвитку РФ як практичний посібник при оцінці проектів стратегій регіонального розвитку територіальних одиниць Росії. Про цьому слід зауважити, що нерівномірний розвиток регіонів визначений одним із головних стратегічних ризиків і загроз національній безпеці Росії у п.55 Стратегії національної безпеки РФ до 2020 року [8].

2. Зasadничі положення політики регіонального розвитку РФ.

Основні положення Стратегії розвитку регіонів Росії знайшли відображення у напрямках державної регіональної політики, відображених у VII розділі Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ 2008 року [5], далі – Концепція розвитку Росії, що складається з 8 розділів.

1. Згідно з Концепцією розвитку Росії за мету державної політики регіонального розвитку РФ покладено забезпечення збалансованого соціально-економічного розвитку суб'єктів РФ, скорочення рівня міжрегіональної диференціації в соціально-економічному стані регіонів та рівня життя. При цьому збалансований територіальний розвиток цієї держави передбачає орієнтацію на забезпечення умов, що дозволяють кожному регіону мати необхідні і достатні ресурси для забезпечення достойних умов проживання громадян, комплексного розвитку та підвищення конкурентоспроможності економіки регіонів.

2. Стратегічними цілями державної політики регіонального розвитку РФ до 2020 року є:

– забезпечення глобальної конкурентоспроможності Росії і її регіонів;

– стимулювання процесу нової "регіоналізації" - консолідація ресурсів російських регіонів для прискореного економічного росту і зміни структури економіки;

– розвиток людського капіталу, підвищення просторової і кваліфікаційної мобільності населення;

– поліпшення екологічної ситуації в регіонах Російської Федерації;

– підвищення якості управління і використання громадських фінансів на субфедеральному рівні.

3. Збалансованість соціально-економічного розвитку регіонів є одним із орієнтирів соціально-економічного розвитку РФ. Досягнення цього пріоритету визначається за допомогою синхронізації таких напрямків регіональної політики як:

а) стимулювання економічного розвитку шляхом створення нових центрів економічного зростання і регіонах на основі конкурентних переваг, тобто формування взаємопов'язаної системи полюсів, так званих «зон випереджаючого розвитку», які в подальшому забезпечуватимуть підйом оточуючих регіонів. Відбуватися це буде в декілька етапів:

до 2012 року зусилля будуть спрямовані на розвиток науково-технічного та освітнього потенціалу сформованих «зон випереджаючого розвитку», що забезпечують притік населення та інвестицій: великі міста, порти, території, де зосереджені ресурси;

після 2012 року – підтримка та розвиток перспективних центрів випереджаючого розвитку - формування територіально-виробничих кластерів (не менше 6 - 8), орієнтованих на високотехнологічні виробництва в пріоритетних галузях економіки, з концентрацією таких кластерів в урбанізованих регіонах (Поволжя, Південний і Середнього Урал, Сибір, Далекий Схід);

формування територіально-виробничих кластерів на слабо розвинутих територіях, орієнтованих на глибоку переробку сировини і виробництво енергії з використанням сучасних технологій (Східний Сибір,

Далекий Схід, Південно-якутський територіально-виробничий комплекс), розвиток туристсько-рекреаційних зон з високим рівнем надання послуг сервісу на територіях з унікальними природно-кліматичними ресурсами (Забайкальський край);

б) координація інфраструктурних інвестицій держави і інвестиційних стратегій бізнесу в регіонах з урахуванням пріоритетів просторового розвитку і ресурсних обмежень, у тому числі демографічних. Процес напряму бюджетних капітальних вкладень в об'єкти федеральної інфраструктури повинен бути орієнтованим на досягнення цілей і рішення завдань по розвитку як окремих галузей, так і регіонів, з урахуванням визначених Концепцією розвитку Росії перспективних напрямів розвитку регіонів.

в) скорочення диференціації в рівні і якості життя населення в регіонах за допомогою ефективних механізмів соціальної і бюджетної політики.

3. Основними принципами державної політики регіонального розвитку Росії визначені:

– скоординованість прийняття на федеральному, регіональному та місцевому рівнях заходів щодо створення умов для розвитку галузей економіки і соціальної сфери та формування центрів випереджаючого економічного зростання з урахуванням конкурентних переваг кожного регіону;

– надання фінансової підтримки регіонам з метою забезпечення законодавчо визначеного мінімально рівня життя, пов'язаного з наданням населенню можливостей отримання якісної освіти, медичного та культурно-дозвільного обслуговування;

– надання фінансової підтримки регіонам з метою скорочення диференціації на умовах проведення перетворень, передбачених державною політикою;

– розвиток інфраструктурного забезпечення територій і створення умов для підвищення конкурентоспроможності економіки регіонів, а також вирішення питань соціального розвитку, включаючи підвищення транспортної доступності територій;

– удосконалення механізмів стимулювання органів державної влади суб'єктів РФ і органів місцевого самоврядування з метою ефективного здійснення їх повноважень і створення максимально сприятливих умов для комплексного соціально-економічного розвитку регіонів.

4. Серед основних напрямків удосконалення системи державного регіонального управління у Концепції розвитку Росії визначені:

– розвиток зон випереджаючого економічного зростання. При цьому принципова важливим визнано вирішення задачі розвитку федеральної інфраструктури, енергетичної, телекомунікаційної та іншої виробничої і

соціальної інфраструктури відповідно до просторової організації вказаних зон;

– координація стратегічного планування при розробці довгострокових програмних документів розвитку галузей економіки і соціальної сфери, схем територіального планування Російської Федерації та довгострокових (федеральних) цільових програм з урахуванням визначених Концепцією розвитку Росії перспективних напрямків розвитку регіонів. При цьому довгострокові (федеральні) цільові програми повинні визначати цілі для регіональних і муніципальних утворень, а в сукупності такі програми мають формувати сприятливе середовище для реалізації інвестиційних проектів та програм бізнесу;

– комплексні заходи, що передбачають не тільки надання фінансової підтримки, спрямованої на вирівнювання бюджетного забезпечення відповідних суб'єктів РФ, але і надання цільової фінансової допомоги регіональним проектам розвитку, у тому числі за рахунок Інвестиційного фонду Російської Федерації та через створення особливих економічних зон;

– розвиток міжбюджетних відносин федерального центру і суб'єктів Російської Федерації відповідно до зазначених принципів.

Висновки та подальші розвідки з означеного напрямку дослідження.

Як свідчить вищевикладений досвід стратегічних підходів до регіонального становлення Росії та Білорусії останнього періоду характеризується такими прагненням з боку держави як: створення високоефективної економіки з розвиненим інноваційним підприємництвом і ринковою інфраструктурою; дієве державним регулюванням, що мотивує підприємців до розширення і вдосконалення виробництва, а найнятих робітників – до високопродуктивної праці; перехід до збалансованого регіонального розвитку; підвищення рівня і якості життя населення в регіонах вказаних держав та держав в цілому за допомогою ефективних механізмів регіональної політики, що містяться у відповідних стратегіях. При цьому у державних підходах щодо базису формування регіональних стратегій перевага надається внутрішнім чинникам. Критичне використання цього досвіду через його вивчення та аналіз у практичній площині становлять важливу базу вітчизняного фундаментального та прикладного наукового пошуку.

Використані джерела інформації:

1. Аганбегян А. Г. Социально-экономическое развитие России [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://econom.nsc.ru/eco/arhiv/ReadStatiy/2004_01/Aganbegian.htm
2. Державна регіональна політика України : особливості та стратегічні пріоритети : Монографія / за ред. З. С. Варналія. - К. : НІСД, 2007. - 768 с.
3. Державне управління регіональним розвитком України : монографія / за заг. ред. В. Є. Воротіна, Я. А. Жаліла. - К. : НІСД, 2010. - С. 47 — 58.
4. Конституция Республики Беларусь (1994) [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://pravo.by/webnpa/text.asp?RN=v19402875>

5. Концепция долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации на период до 2020 года : Распоряжение Правительства Российской Федерации от 17 ноября 2008 г. № 1662-р http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP061001.html
6. Национальная стратегия устойчивого развития Республики Беларусь на период до 2020 г [Электронный ресурс]. - Режим доступа : <http://www.president.gov.by/press23869.html>
7. Нова державна регіональна політика : від теорії до практики [Текст] // збірник “Нова державна регіональна політика в Україні” [В. С. Куйбіда, О. М. Іщенко, А. Ф. Ткачук та ін.] ; за заг. ред. д. держ.упр., проф. В. С. Куйбіди. - К. : Вид-во “Крамар”, 2009. - 232 с.
8. О стратегии национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года : Указ Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г. № 537 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.fstec.ru/_docs/doc_1_3_001.htm
9. Смирнов Е.П. Стратегия развития регионов: теория, практика и новые подходы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.bre.ru/risk/30532.html>

References:

1. Ahanbehian A. H. Sotsyal'no-ekonomycheskoe razvytye Rossyy [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : http://econom.nsc.ru/eco/arhiv/ReadStatiy/2004_01/Aganbegian.htm
2. Derzhavna rehional'na polityka Ukrainy : osoblyvosti ta stratehichni priorytety : Monohrafiia / za red. Z. S. Varnaliia. - K. : NISD, 2007. - 768 p.
3. Derzhavne upravlinnia rehional'nym rozvytkom Ukrainy : monohrafiia / za zah. red. V. Ye. Vorotina, Ya. A. Zhalila. - K. : NISD, 2010. - p. 47 — 58.
4. Konstytutsyia Respublyky Belarus' (1994) [Elektronnyj resurs]. - Rezhym dostupu : <http://pravo.by/webnpa/text.asp?RN=v19402875>
5. Kontseptsyia dolhosrochnoho sotsyal'no-ekonomycheskoho razvytyia Rossyjskoj Federatsyy na peryod do 2020 hoda : Rasporyazhenye Pravytel'stva Rossyjskoj federatsyy ot 17 noiabria 2008 h. № 1662-r http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP061001.html
6. Natsyonal'naia stratehiya ustojchyvoho razvytyia Respublyky Belarus' na peryod do 2020 h [Elektronnyj resurs]. - Rezhym dostupu : <http://www.president.gov.by/press23869.html>
7. Nova derzhavna rehional'na polityka : vid teorii do praktyky [Tekst] // zbirnyk “Nova derzhavna rehional'na polityka v Ukraini” [V. S. Kujbida, O. M. Ischenko, A. F. Tkachuk ta in.] ; za zah. red. d. derzh. upr., prof. V. S. Kujbidy. - K. : Vyd-vo “Kramar”, 2009. - 232 p.
8. O stratehyi natsyonal'noj bezopasnosti Rossyjskoj Federatsyy do 2020 hoda : Ukaz Prezydenta Rossyjskoj Federatsyy ot 12 maia 2009 h. № 537 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : http://www.fstec.ru/_docs/doc_1_3_001.htm
9. Smyrnov E.P. Stratehiya razvytyia rehyonov: teoryia, praktyka y novye podkhody [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.bre.ru/risk/30532.html>

Рецензент: Бакуменко В.Д., д.держ.упр., професор